

DOI 10.4467/25439561KSR.21.004.14415

URSZULA CIERNIAK <https://orcid.org/0000-0003-2958-9982>
Uniwersytet Humanistyczno-Przyrodniczy im. Jana Długosza
Częstochowa

ALICJA BAŃCZYK <https://orcid.org/0000-0003-2873-9870>
Uniwersytet Jagielloński
Kraków

SŁOWIAŃSZCZYNA W IDEACH ROSYJSKICH JEZUITÓW W DZIEWIĘTNASTOWIECZNEJ FRANCJI

SLAVICITY IN THE IDEAS OF RUSSIAN JESUITS IN 19TH CENTURY FRANCE

Streszczenie

Gdy sięgamy po historię rosyjskiej literatury i myśli społecznej w dziewiętnastym wieku, jawi się nam ona w postaci dwóch nurtów: okcydentalistycznego i słowianofilskiego. Rosyjscy katolicy, jak dotąd, byli uznawani za przedstawicieli pierwszego z nich z uwagi na ich pozytywny stosunek do Europy Zachodniej i jej religii.

W centrum uwagi niniejszego artykułu znaleźli się czterej emigranci żyjący na stałe we Francji i należący do zakonu jezuitów – Iwan Gagarin, Iwan Martynow, Jewgienij Bałabin oraz Paweł Pierling. Postrzeganie przez nich kwestii Słowian i Słowiańszczyzny oraz jej problemów religijnych pozwala umiejscowić ich idee względem poglądów słowianofilów i okcydentalistów. Rosyjscy katolicy nie negują ani wpływów na Rosję innych kultur słowiańskich i szeroko pojętego prawosławia, ani dorobku kulturowego zachodniej Europy. Staroruska przeszłość jest powodem do dumy i przekonania o wartości narodowej kultury Rosji. Z kolei w przeciwieństwie do słowianofilów proponują oni Rosji zostanie potęgą katolicką i wypełnienie wielkiej misji cywilizacyjnej wobec Zachodu. Artykuł mówi o rosyjskim katolicyzmie jako o trzeciej drodze w rosyjskiej kulturze badanego okresu, która ma wiele punktów stykowych z obu wymienionymi nurtami, jednakże z żadnym z nich w pełni się nie pokrywa.

Abstract

When analysing Russian literature and social thought of the nineteenth century, it can be easily observed that the works can manifest one of two tendencies prevalent in those times: Occidental or Slavophil one. Russian Catholics have been so far recognised as the representatives of the former because of their positive attitude towards Western Europe and its religion.

The focus of this article is on the four immigrants permanently living in France, members of the Jesuit Order – Ivan Gagarin, Ivan Martynov, Yevgeniy Balabin and Paweł Pierling. Their perception of Slavic matters, the Slavs and their religious problems allows them to locate their ideas in relation to the views of Slavophiles and Occidentalists. Russian Catholics do not deny the influence of other Slavic cultures and broadly understood Orthodoxy on Russia, or the cultural heritage of Western Europe – the Old Russian past is a reason for pride and belief in the significant importance of Russia's national culture. Contrary to the Slavophiles, they propose that Russia should become Catholic power to fulfil a great civilisational mission towards the West. The article discusses Russian Catholicism as the third trend in the Russian culture of the analysed period, which is closely related to the aforementioned tendencies but it does not fully overlap with any of them.

Słowa kluczowe: rosyjski katolicyzm, XIX wiek, okcydentaliści, słowianofile, Słowiańszczyzna, Europa zachodnia

Keywords: Russian Catholicism, 19th century, Occidentalists, Slavicity, Slavophiles, Western Europe

Przywykliśmy przez całe lata, że gdy sięgamy po historię rosyjskiej myśli społecznej w wieku dziewiętnastym, jawi się nam ona w postaci dwóch nurtów: okcydentalistycznego i słowianofilskiego. Różne były drogi słowianofilstwa do Rosji, o czym szczegółowo pisała Anna Rażny¹ i wielką była różnorodność idei słowiańskiej na gruncie rosyjskim, co analizował obszernie i dogłębnie Lucjan Suchanek². Podobnie szeroko patrzono na okcydentalizm. Andrzej Walicki w pracy *Rosja, katolicyzm i sprawa polska* sięgnął po klasyfikację Włodzimierza Sołowjowa, który pisał o trzech odmianach okcydentalizmu. Pierwsza to okcydentalizm teokratyczny, czyli prokatolicki, do którego Sołowjow zaliczył Czaadajewa. Druga nazwana została okcydentalizmem humanitarnym. Cechował go racjonalizm i skłonność do liberalizmu, a przychylił się ku niemu: Wissarion Bieliński. Za odmianę trzecią uznany został przez myśliciela okcydentalizm naturalistyczny z obecnym w nim scjentyz-

¹ Zob. A. Rażny, *Drogi słowianofilstwa do Rosji końca XX wieku*, [w:] *Współcześni Słowianie wobec własnych tradycji i mitów. Sympozjum w Castel Gandolfo, 19-20 sierpnia 1996*, red. M. Bobrownicka, L. Suchanek, F. Ziejka, Kraków, Universitas, 1997, ss. 146-148.

² Zob. L. Suchanek, *Idea wspólnoty słowiańskiej. Spojrzenie ze Wschodu*, [w:] *Życie religijne i duchowość współczesnych Słowian*, „Prace Komisji Kultury Słowian PAU”, t. II, red. L. Suchanek, Kraków, Polska Akademia Umiejętności, 2002, ss. 131-149.

mem i tendencjami społeczno-ekonomicznymi. Za przedstawiciela okcydentalizmu naturalistycznego Sołowjow uznał Czernyszewskiego³.

W książce Walickiego poddano analizie idee Czaadajewa, rosyjskiego jezuitę Iwana Gagarina oraz samego Sołowjowa, umieszczając je w nurcie okcydentalizmu religijnego, prokatolickiego⁴. Te same poglądy stały się obiektem zainteresowania rosyjskiej badaczki Eleny Cymbajewej, która z kolei zaliczyła ich autorów do przedstawicieli rosyjskiego liberalizmu. Jej opracowanie o rosyjskim katolicyzmie miało dwa wydania – w roku 1999⁵ oraz w 2008⁶, przy czym wydanie pierwsze nosiło tytuł *Rosyjski katolicyzm. Zapomniana przeszłość rosyjskiego liberalizmu (Русский католицизм. Забытое прошлое российского либерализма)*. Także w 2008 roku ukazało się opracowanie Leszka Augustyna, w którym autor, analizując poglądy Gagarina, podkreślił, że świadczą one o tym, że alternatywa cywilizacyjna, przed którą Gagarin widział Rosję nie zamykała się w prostym wyborze między opcją okcydentalistyczną i słowianofilską, lecz wymaga uwzględnienia czynnika religijnego, jakim był katolicyzm. To on miał się stać dla Rosji „drogą wyjścia ku pozytywnej przyszłości”⁷.

Na uwagę zasługuje jeszcze jedna pozycja. To francuskojęzyczna publikacja korespondencji Iwana Gagarina, dotyczącej kwestii zjednoczenia Kościołów Wschodu i Zachodu, której wydawcy i redaktorzy, ks. Robert Danieluk i Bernard Joassart, klasyfikują Iwana Gagarina jako „zdeklarowanego okcydentalistę”⁸.

Jakkolwiek każde z tych podejść do rosyjskiego katolicyzmu w osobie jego najczynniejszego autora i teoretyka idei zjednoczenia kościołów – Iwana Siergiejewicza Gagarina ma silne podstawy teoretyczne, to jednak istniejąca dotąd klasyfikacja nie oddaje sedna idei oraz dążeń rosyjskich dziewiętnastowiecznych katolików, którym przyszło żyć, pracować i publikować na zachodzie Europy, przede wszystkim we Francji. Artykuł ten ma na celu ukazanie rosyjskiego katolicyzmu wieku dziewiętnastego jako samodzielnego nurtu myśli rosyjskiej, który nie mieści się ani w słowiano-

³ Interpretacja za: A. Walicki, *Rosja, katolicyzm i sprawa polska*, Warszawa, Prószyński i S-ka, 2002, s. 26.

⁴ Ibidem, s. 54.

⁵ Zob. E.H. Цимбаева, *Русский католицизм. Забытое прошлое российского либерализма*, Москва, Эдиториал УРСС, 1999.

⁶ Zob. E.H. Цимбаева, *Русский католицизм. Идея всероссийского единства в России XIX века*, Москва, URSS, 2008.

⁷ L. Augustyn, *Iwan Gagarin i kontrrewolucja religijna. Fragment dziejów konwersji katolicko-prawosławnej z protestantyzmem w tle*, [w:] *Niedokończona dyskusja... Dziewiętnastowieczna polemika katolicko-prawosławna między Iwanem Gagarinem SJ i Aleksym S. Chomiakowem*, red. L. Augustyn i M. Kwaśnicka, tłum. M. Kwaśnicka, J. Dobieszewski, Kraków, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2008, s. 10.

⁸ *Au service de la réconciliation des Églises. Jean Gagarin, Jean Martynov et Victor de Buck. Correspondance*, red. R. Danieluk, B. Joassart, Bruxelles, Société des Bollandistes, 2014, s. 11.

filstwie, ani w żadnej z odmian okcydentalizmu, w tym teokratycznego. To trzecia droga w rosyjskiej kulturze badanego okresu, która ma wiele punktów stycznych z obu wymienionymi nurtami, jednakże z żadnym z nich w pełni się nie pokrywa.

Nurt ten zapoczątkowują czterej rosyjscy emigranci żyjący na stałe we Francji i należący do zakonu jezuitów – Iwan Siergiejewicz Gagarin (1814-1882), Iwan Matwiejewicz Martynow (1821-1894), Jewgenij Pietrowicz Bałabin (1815-1895) i Paweł Pierling (1840-1822). Gagarin był najstarszym z nich, pochodził z arystokratycznej rodziny spokrewnionej ponoć z dynastią Rurykowiczów. Ten dobrze wykształcony dyplomata wiele podróżował po Europie, zaś celem jego podróży służbowych były m.in.: Monachium, Wiedeń, Londyn, a także Paryż. W 1842 roku został katolikiem. Późniejsze przystąpienie do zakonu jezuitów pozbawiło go praw do rodzinnego majątku i zamknęło na zawsze drogi powrotu do ojczyzny⁹. Oficjalna utrata majątku z powodu konwersji nie oznaczała jednak dla Gagarina braku środków do życia. Jego ojciec, książę Siergiej Gagarin, do końca swoich dni wypłacał mu pokaźne sumy, które Iwan (w życiu zakonnym Jean Xavier) przeznaczał głównie na książki i wydawnictwa, które służyły mu w misji pojednania Cerkwi rosyjskiej ze światem katolickim i licznym przedsięwzięciom w związku z nią podejmowanym¹⁰.

Współpracownikiem Gagarina w dziele nawracania Rosji na katolicyzm był Iwan Martynow. W przeciwieństwie do Gagarina, wywodzącego się z bogatej i znaczącej rodziny książęcej, Martynow był sierotą wychowaną w Gatchynie w Instytucie dla Sierot. Udało mu się jednak ukończyć prawo (według innych źródeł filozofię) na Uniwersytecie w Petersburgu. Aby zarobić na życie, został wychowawcą dzieci hrabiego Grigorija Szuwałowa i wraz z jego rodziną podróżował po wielu krajach: Niemczech, Francji, Włoszech. Martynow spotkał na swojej drodze dwóch wybitnych jezuitów, ojca Roothaana i ojca Ravignana, i pod ich wpływem przeszedł na katolicyzm oraz wstąpił do zakonu jezuitów w 1845 roku. Święcenia kapłańskie otrzymał w 1851 roku, zaś w 1856 roku złożył śluby uroczyste¹¹. Jego pracę i zasługi

⁹ O losach Gagarina piszą m.in.: W. Śliwowska, *Iwan Gagarin w świetle nieznanych materiałów III Oddziału Własnej Kancelarii JCMości oraz korespondencji osobistej*, „Slavia Orientalis”, rocznik XVII, nr 2, Warszawa 1968, ss. 181-207; A. Bezwiński, *Iwan Gagarin (o. Józef (sic!) – U.C., A.B.) Ksawery SJ*, [w:] Książę Iwan Gagarin (o. Józef Ksawery SJ), *O pojednaniu Kościoła rosyjskiego z rzymskim. Nasz cel*, tłum. i wstęp A. Bezwiński, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Studia Rosjoznawcze II”, Toruń 1995; A. Walicki, *Rosja, katolicyzm i sprawa polska*, op.cit., ss. 287-298; J.B. Beshoner, *Ivan Sergeevich Gagarin: the Search for Orthodox and Catholic Union*, Notre Dame, University of Notre Dame Press, 2002; U. Cierniak, *Wiara i władza. Wokół sporu o katolicyzm i chrześcijańską Europę w dziewiętnastowiecznej myśli i literaturze rosyjskiej*, Częstochowa, Wydawnictwo Akademii im. Jana Długosza, 2013, ss. 174-178.

¹⁰ Zob. R. Marichal, *Ivan Sergeevič Gagarin, fondateur de la Bibliothèque slave*, Lyon 2004, [w:] http://russie-europe.ens-lsh.fr/article.php3?id_article=57 [dostęp: 10.06.2021].

¹¹ Zob. С. Яковенко, А. Юдин, *Мартынов Иван*, [w:] *Католическая энциклопедия*, t. 3, М-П, Москва, Издательство Францисканцев, 2007, k. 223-225.

doceniono w Watykanie. W 1868 roku został konsultorem w Komisji Wschodniej przy Soborze Watykańskim I, kilka lat później papież Leon XIII uczynił go konsultorem do spraw obrzędów wschodnich przy Kongregacji Inkwizycji (dziś jest to Kongregacja Nauki Wiary)¹². Przejście na katolicyzm oraz wybór jezuickiej drogi zakonnej był, podobnie jak w przypadku Gagarina, powodem do wydania przez władze rosyjskie decyzji o pozbawieniu Martynowa praw majątkowych i obywatelskich oraz zakazu powrotu do kraju.

Podobny los spotkał trzeciego z rosyjskich jezuitów. Mowa tutaj o Jewgeniju Bałabinie, postaci wciąż jeszcze bardzo mało zbadanej, zarówno w historii rosyjskiego katolicyzmu, jak i w historii kultury rosyjskiej. Jednym z powodów takiej sytuacji jest fakt, że Bałabin w końcu życia spalił większość swoich rękopisów. Był niemal równolatkiem Gagarina (urodzonym w 1815 roku), ale przeżył go o 13 lat. Pochodził z rodziny rosyjsko-belgijskiej, gdzie katoliczką była jego matka – Belgijka o imieniu Barbara. Uzdolniona literacko i artystycznie była kobietą o szerokich horyzontach. W prowadzonym przez nią salonie w Petersburgu bywał m.in. Nikołaj Gogol i inne wybitne postacie rosyjskiej kultury pierwszej połowy XIX wieku. W młodości Bałabin był paziem carewicza Aleksandra Nikołajewicza (późniejszego Aleksandra II). Był bardzo uzdolniony muzycznie. Dobrze wykształcony, zajmował odpowiedzialne stanowiska, służąc w Departamencie Manufaktur i Handlu Wewnętrznego, był też związany z Ministerstwem Edukacji Narodowej¹³. Katolikiem został dziesięć lat później niż Gagarin – w 1852 roku, pod wpływem Juliana Astromowa, znajomego jeszcze z czasów uniwersyteckich. Po wstąpieniu do zakonu jezuitów studiował filozofię i teologię. Po 1855 roku włączył się do działalności Gagarina i pozostałych współbraci, zajmował się muzyką, komponował, pisał też artykuły do czasopism, takich jak „L’Univers” i „La Civiltà Cattolica”¹⁴.

Jak Bałabin pochodził z rodziny mieszanej rosyjsko-belgijskiej, tak Paweł Pierling wywodził się z rodziny niemiecko-rosyjskiej. Był on najmłodszym z przedstawianej grupy. Urodził się w 1840 roku, a więc zaledwie dwa lata przed tym, jak dojrzały już Gagarin stał się katolikiem. Sam Pierling wybrał drogę zakonną, wzorując się na swoich dwóch kuzynach Jakubie i Józefie Pierlingach. Wstępując do jezuitów Paweł Pierling miał zaledwie 16 lat. Jako członek zakonu odbywał

¹² Zob. В.А. Францев, *Русский иезуит Иван Мартынов*, Ужгород, Типография „Школьной помощи”, 1930, ss. 3-8; P. Duclos, *Martinov Ivan (Jean)*, [w:] *Diccionario Histórico de la Compañía de Jesús: Biográfico-temático*, red. Ch.E. O’Neill S.I., J.M. Domínguez S.I., t. 3, Rome, Institutum Historicum S.I., Madrid, Universidad Pontificia Comillas, 2001, s. 2529.

¹³ Zob. А.А. Сиверс, *Иезуит Балабин (Материалы к истории русского общества в XIX веке)*, [w:] *Сборник статей по русской истории, посвященных С.Ф. Платонову*, Петербург, Огни, 1922, s. 415.

¹⁴ Zob. А. Юдин, *Балабин Евгений Петрович*, [w:] *Католическая энциклопедия*, t. 1, А-З, Москва, Издательство Францисканцев, 2002, k. 438-439.

studia w wielu miastach Europy: Poznaniu, gdzie studiował filozofię, Kalksburgu i Insbrucku, gdzie zgłębiał teologię, a także w Rzymie. Tam pracował w Kurii Generalnej jezuitów i jednocześnie zdobywał tytuł doktora teologii i filozofii. Śluby uroczyste złożył w 1874 roku¹⁵. Jego wielką pasją była historia, a szczególnie te jej momenty, które zadecydowały o charakterze kontaktów chrześcijańskiego Wschodu z Zachodem, a także wpłynęły na wzajemne postrzeganie i zrozumienie wśród narodów słowiańskich. Pisał o problemach smuty i kontaktach Stolicy Apostolskiej ze Słowiańszczyzną, szczególnie z Polską¹⁶ i Rosją¹⁷, dziełem jego życia była pięciotomowa historia relacji Rosji ze Stolicą Apostolską doprowadzona do XIX wieku¹⁸. Warto podkreślić, że Pierling w przeciwieństwie do Gagarina, Martynowa i Bałabina pochodził z rodziny bawarskich bankierów, żyjących w Petersburgu, będących od wielu pokoleń katolikami¹⁹, miał więc w Rosji zupełnie inny status niż jego rosyjscy współpracownicy, którzy jako konwertycy z prawosławia na katolicyzm nie mieli wstępu do swojej ojczyzny.

Tych czterech rosyjskich emigrantów religijnych, zwanych też, z racji miejsca, w którym rozpoczęli swoją działalność „wersalskimi jezuitami”, połączyło propagowanie idei zjednoczenia Kościoła Zachodniego i Wschodniego oraz oparcia przyszłości Rosji o katolicką cywilizację Europy Zachodniej i biskupa Rzymu jako autorytetu religijnego i gwaranta porządku społeczno-religijno-politycznego.

Ważnym i mało znanym badaczom kultury rosyjskiej i szeroko pojętej kultury słowiańskiej pomysłem rosyjskich jezuitów, który należy przywołać w niniejszym opracowaniu, było założenie w 1856 roku Muzeum Słowiańskiego (*Musée slave, Musaeum Slavicum*)²⁰. Przeznaczono mu rolę swoistego centrum naukowego, które-

¹⁵ Zob. С. Яковенко, А. Юдин, *Пирлинг Пауль*, [w:] *Католическая энциклопедия*, t. 3, op.cit., k. 1535.

¹⁶ Zob. P. Pierling, *Bathory et Possevino. Documents inédits sur les rapports du Saint-Siège avec les Slaves*, Paris, Ernest Leroux, 1887.

¹⁷ Zob. P. Pierling, *Le Saint-Siège, la Pologne, et Moscou 1582-1587*, Paris, Ernest Leroux, 1885.

¹⁸ Zob. P. Pierling, *La Russie et le Saint-Siège. Études diplomatiques*, t. 1-5, Paris, Plon-Nourrit, Imprimeurs-Éditeurs, 1896-1912. Na rosyjski przetłumaczono tylko pierwszą część tej pracy: П. Пирлинг, *Россия и папский престол*, книга I. *Русские и флорентийский собор*, tłum. В.П. Потёмкин, Москва, Современные проблемы 1912. Skończył tę historię inny jezuita – Adrien Boudou, poświęcając wiekowi XIX całe dwa tomy. W drugim z nich osobne miejsce zajęły działalność i poglądy rosyjskich jezuitów we Francji oraz ich wysiłki zmierzające do uregulowania stosunków między Rosją i papieskim Rzymem, zob. A. Boudou, *Stolica Święta a Rosja. Stosunki dyplomatyczne między niemi w XIX stuleciu*, tłum. Z. Skowrońska, Kraków, Nakładem Wydawnictwa Księży Jezuitów, t. 2, 1848-1883, ss. 462-467.

¹⁹ Zob. H. Beylard, *Pierling Paul*, [w:] *Diccionario Histórico de la Compañía de Jesús...*, op.cit., t. IV, s. 3130.

²⁰ Zob. *Les jésuites russes et le Musée Slave*, Paris 1880; A. Maître, *Le Fonds Slave des Jésuites*, [w:] <http://www.bibliotheque-diderot.fr/le-fonds-slave-des-jesuites-248267.kjsp> [dostęp: 10.06.2021].

go badania miały przysłużyć się przyszłej konwersji Słowian na katolicyzm. Pracy ich mieli patronować święci misjonarze Słowian, stąd inna nazwa tego centrum to „Dzieło Św. Cyryla i Metodego”. Nieodłączną część całego projektu miała stanowić biblioteka, której nadano miano Biblioteki Słowiańskiej²¹. Gagarin jeszcze w czasie swojego nowicjatu przekonywał francuskich przełożonych o potrzebie zgromadzenia w jednym miejscu dzieł, które mogą pomóc w zjednoczeniu Słowian pod egidą papieża. Po utworzeniu, nie bez przeszkód, Muzeum, przełożeni jezuitów skierowali do pracy w nim Gagarina, Martynowa i Bałabina, którzy w Bibliotece Słowiańskiej gromadzili wielojęzyczne źródła i wydawnictwa mające związek z kwestiami ekologicznymi krajów słowiańskich, szczególnie z Rosją.

Zaplanowano ponadto, że Muzeum wydawać będzie własną serię wydawniczą „Études de théologie, de philosophie et d'histoire”, w której znajdą miejsce dokumenty i utwory związane ze Słowiańszczyzną. Ostatecznie, choć pismo miało odnosić się do kwestii ogólnosłowiańskich, najczęściej miejsca zdecydowano się poświęcić w nim Rosji. Chodziło, między innymi, o tłumaczenie na język francuski artykułów na temat myśli rosyjskiej, korespondencji z Rosji, a także zamieszczenie przedruków z francuskich, belgijskich, angielskich i rosyjskich gazet dotyczących Rosji, opinii Europy na temat Rosji, a także opinii samej Rosji o Europie. Niestety przełożeni zakonnicy, zniechęceni małą poczytnością pisma we Francji, rychło postanowili zmienić jego profil, oddalając je od spraw słowiańskich i rosyjskich²². W takiej sytuacji rosyjscy emigranci skoncentrowali się na tym, by interesująca ich problematyka w jak najszerszym zakresie znalazła odzwierciedlenie w księgozbiórce. Zaczynem biblioteki stał się prywatny księgozbiór Gagarina²³.

W oparciu o licznie zgromadzoną literaturę oraz wykorzystując kontakty korespondencyjne, rosyjscy jezuita szeroko propagowali swoje pomysły i przekonania dotyczące jedności Kościołów. Ważne miejsce w ideach i projektach zjednoczeniowych zajęła kwestia przyszłości Słowiańszczyzny. Do autorów szczególnie aktywnych należał Iwan Gagarin. Był bardzo rzutki, pewny siebie, nie lubił, gdy mu się sprzeciwiano, a swoje pomysły forsował z dużym uporem. Projekty rosyjskiego księcia-jezuita i zawarte w nich idee wyznaczają mu istotne miejsce w dziewiętna-

²¹ Zob. M.- J. Rouët de Journel SJ, *L'Œuvre des Saints Cyrille et Méthode et la Bibliothèque slave*, „Lettres de Jersey”, 1922, t. 36, ss. 618-619.

²² O losach czasopisma: U. Cierniak, „Études de théologie, de philosophie et d'histoire” – журнал россійских иезуитов во Франції, „Slavia Orientalis”, 2018, t. LXVII, nr 3, ss. 433-443.

²³ Do dziś książki z niego pochodzące można łatwo odróżnić, gdyż posiadają charakterystyczny *ex libris*. Biblioteka najpierw gromadzona była w Wersalu, gdzie początkowo mieszkali Gagarin, Bałabin i Martynow, a potem dzięki staraniom Gagarina przeniesiono ją do Paryża, zob. U. Cierniak, *Dzieje Biblioteki Słowiańskiej w Paryżu*, [w:] *Tradycja i nowoczesność. Język i literatura Słowian Wschodnich*, red. H. Chodurska, A. Kotkiewicz, Wydawnictwo Uniwersytetu Pedagogicznego, Kraków 2016, ss. 30-41.

stowiecznej dyskusji o drodze cywilizacyjnej Rosji, a także zmuszają do zadania sobie pytania o usytuowanie go w odniesieniu do przekonań słowianofilów i okcydentalistów.

Paradoksalnie Gagarin nie był nastawiony do Zachodu w jednoznacznie pozytywny sposób, uważając, że nie wszystkie idee, które przyszły do Rosji z Zachodu były dla niej dobre. Prozachodniej partii niemieckiej zarzucał na przykład przyczynienie się do protestantyzacji kraju. Dla Gagarina jedynym bezpiecznym sposobem czerpania myśli z Zachodu pozostawało przyłączenie się do Rzymu²⁴. Z kolei w idei słowianofilów za błąd uznał przedkładanie przez nich idei narodowego zbawienia na ziemi nad chrześcijańską ideę zbawienia indywidualnego. Ponadto Gagarinowska wizja narodowości była bardziej spójna niż u słowianofilów. Amerykański biograf Gagarina, Joeffrey Beshoner, twierdzi, że wspierał on carat nawet bardziej niż słowianofile i bardziej niż okcydentaliści, tacy jak Aleksander Herzen. Dla Gagarina jednak, zdaniem tego badacza, narodowość miała wymiar zarówno cywilny, jak i religijny, z jednej strony bowiem zależało mu na dobru narodu, a z drugiej dostrzegał, że zależy ono od unii z Rzymem²⁵. Gagarin twierdził, że Kościół jest ponad narodowymi podziałami, zrzeszając ludzi bez pozbawiania ich cech narodowych. On sam postrzegał siebie jako „Rosjanina”, który został „katolikiem” bez odrzucania „rosyjskości” i tak samo był przekonany, że Rosja może dołączyć do rzymskiego Kościoła bez poświęcania swojego charakteru narodowego²⁶. Była to oczywiście polemika z Uwarowowską triadą „prawosławie-samodzierzawie-narodowość”, będącą w jego czasach oficjalną doktryną państwową w Rosji.

Uznając katolicyzm za najwłaściwszą drogę cywilizacyjną dla Rosji, Gagarin dostrzegał, że kraj ten powinien wstąpić na drogę jedności z pozostałym światem słowiańskim. Musiał zatem dookreślić, co dla niego oznacza ten ostatni i na jakich zasadach tak różnorodny religijnie twór, jakim jest współczesna mu Słowiańszczyzna zostanie włączony do tworzonego przezeń i jego współpracowników projektu zjednoczeniowego. Właśnie Gagarin jako pierwszy spośród tej czwórki jezuitów wysunął projekt dotarcia do niekatolickich narodowości słowiańskich oraz zachęcenia ich do zainteresowania zbliżeniem z Rzymem i porzucenia ich „schizmatyckich” i „odszczepieńczych” poglądów.

Motywy słowiańskie pojawiają się u Gagarina na długo przed opublikowaniem studium *Czy Rosja będzie katolicka? (La Russie sera-t-elle catholique)* w *Rozprawie o schizmie i narodowości słowiańskiej (Mémoire sur le schisme et la nationalité slave)* z sierpnia 1843 roku, w której Gagarin prowadzi rozważania o strukturze reli-

²⁴ Zob. J. Beshoner, *Ivan...*, op.cit., s. 91.

²⁵ *Ibidem*, s. 113.

²⁶ *Ibidem*, s. 118.

gijnej Słowian. Szacuje on liczbę chrześcijan nienależących do Kościoła rzymskiego na całym świecie na 108 milionów, dostrzegając, że spośród nich 45 milionów jest protestantami, zaś 63 miliony należą do Kościołów wschodnich²⁷. Z przeprowadzonych przez Gagarina obliczeń wynika ponadto, że większość schizmatyków jest Słowianami i większość Słowian jest schizmatykami. Jezuita nie chce jednak pochyłać się dłużej nad zależnościami pomiędzy tymi dwiema cechami i zastanawiać się, na ile słowiańskość warunkuje tendencje do schizmy, stwierdzając jedynie, że autokracja, schizma i narodowość słowiańska uzupełniają się i wzajemnie warunkują. Zdaniem Gagarina schizma może być uznana za jeden z filarów, na jakich opiera się Imperium Rosyjskie i w związku z tym podkreśla on, że takie połączenie grozi stworzeniem imperium zdolnego zagrozić Europie, tak jak niegdyś uczyniło to imperium mahometan. Jedynym remedium na to zagrożenie jest jego zdaniem zniszczenie schizmy²⁸.

Jednocześnie Gagarin zauważa, że schizma nosząca miano greckiej powinna być w jego czasach nazywana już raczej schizmą słowiańską, ponieważ „na 63 miliony schizmatyków, są 54 miliony Słowian”²⁹. Podobna myśl zostaje powtórzona dwa lata później w *Rozprawie o schizmie Rosjan (Mémoire sur le schisme des Russes)*, gdzie Gagarin zwraca znów uwagę na związek między byciem Słowianinem, a pozostawaniem w schizmie. Dostrzega też, że aby skutecznie zaradzić schizmie należy prowadzić studia nad Słowianami i „uleczyć narodowość słowiańską”³⁰. W opinii Gagarina schizma uderza w uniwersalistyczny charakter Kościoła katolickiego. Dlatego właśnie, o ile herezja jest sprawą indywidualną, to schizma ujawnia się w całym narodzie. Autor ten uważa, że w przypadku Rosjan podatność na schizmę pogłębiają ich cechy narodowe, takie jak duma i obojętność na prawdę³¹.

W *Rozprawie o schizmie i narodowości słowiańskiej* Gagarin twierdzi, że Słowianie mają szczególną podatność na schizmę i przypadłość ta bierze się z faktu, że w czasie gdy mieszkańcy zachodniej Europy jednoczyli się pod sztandarami krucjat, dla mieszkańców Wschodu krucjata była jednocześnie walką w obronie własnego domostwa. Zatem miłość Słowian do ojczyzny i do wiary pokrywały się, a to sprawia, że trudno im odróżnić te dwie wartości od siebie³². Stosowanie przez Gagarina terminów „schizma” i „schizmatycy” zostaje napiętnowane przez jednego

²⁷ Zob. R. Danieluk, *Œcuménisme au XIXe siècle. Jésuites russes et union des Églises d'après les Archives Romaines de la Compagnie de Jésus*, Rome, Institutum Historicum Societatis Iesu, 2009, ss. 69-70.

²⁸ Ibidem.

²⁹ Ibidem.

³⁰ Ibidem, s. 82.

³¹ Ibidem, s. 71.

³² Ibidem, s. 73.

z jego korespondentów, bollandystę, ojca Victora de Bucka, w liście z 22 września 1857 roku. Uważa on bowiem, że bogactwo języka francuskiego pozwala na unikanie tych słów, które Rosjanie traktują jako obelgę. Zamiast greckiego „schizma” de Buck proponuje użycie zwrotów „scission” (rozłam), „division” (podział) czy „séparation” (oddzielenie), a zamiast używać określenia „zanurzać się w schizmie” radzi Gagarinowi, by używał on konstrukcji „oddzielać się od Rzymu”³³.

Gagarin sądzi, że w procesie zjednywania Słowian dla katolicyzmu warto wykorzystać bliskość językową narodowości słowiańskich i uczynić jak najwięcej dla pogłębienia wiedzy religijnej i poziomu wykształcenia wśród Słowian. Stąd powstaje nie do końca jasny Gagarinowski projekt stworzenia dla Słowian *scholastykatu*, w którym Rosjanie, Polacy, Czesi, Chorwaci, Serbowie i Dalmatyńczycy mieliby gromadzić wiedzę religijną. Scholastykat z zasady nie miał bazować na żadnych cechach poszczególnych narodów wchodzących w jego skład, lecz miał być po prostu słowiański³⁴. Gagarin wyobrażał sobie, że spośród uczniów scholastykatu rekrutować się będą duchowni, podejmujący działalność misyjną w Austrii, w Bośni, Bułgarii, Serbii. Kraje te chciał książe jezuita potraktować jako swoiste pole do zdobywania doświadczenia przez misjonarzy katolickich, którzy w sprzyjającym czasie byłiby wysyłani na teren Imperium Rosyjskiego³⁵. Ze względu na Rosjan, jako docelową słowiańską grupę, do której mieliby dotrzeć misjonarze, Gagarin przewidywał w programach scholastykatu szczególnie dużo przedmiotów przybliżających historię religijną Rosji. W jego zamierzeniu miały one pomóc w wypełnieniu luk w systemie nauczania w rosyjskich seminariach i uniwersytetach. W okresie przejściowym, zanim misjonarze dotrą do Rosji, Gagarin założył możliwość prowadzenia katolickiej agitacji wśród rosyjskich pielgrzymów do Ziemi Świętej, a także na Bliskim Wschodzie. By badać prawdopodobieństwo realizacji misji Gagarin wyjeżdżał nawet na te obszary osobiście. Dla Jeana Xaviera bardzo charakterystyczny jest wielki rozmach jego planów i projektów, a choć nie można im odmówić śmiałości i dalekowzroczności, to jednak trzeba stwierdzić ich całkowitą nieprzystawalność do epoki, w której miały być realizowane.

Rozważania o mieszkańcach Słowiańszczyzny pojawiają się również u Iwana Martynowa. Z naukowego punktu widzenia Słowianie interesowali go przez po-

³³ *Au service...*, op.cit., s. 271.

³⁴ Cyt. za: J. Beshoner, *Ivan...*, op.cit, s. 52.

³⁵ Zob. A. Тамборра, *Католическая церковь и русское православие. Два века противостояния и диалога*, tłum. П. Иосад, О. Карпова, Москва, Библийско-богословский институт св. Апостола Андрея, 2007, s. 157; U. Cierniak, *Działalność wydawnicza i literacka Rosjan w dziewiętnastowiecznej Francji jako odzwierciedlenie konfliktów konfesyjnych między „Slavia Orthodoxa” i „Slavia Romana”*, [w:] *Z polskich studiów slawistycznych*, seria 12, Prace na XV Międzynarodowy Kongres Sławistów w Mińsku, red. L. Suchanek i K. Wrocławski, Warszawa 2012, ss. 81-89.

nad 40 lat. Jego dane na temat liczby Słowian opierają się na najnowszych opracowaniach naukowych. Martynow odwołuje się, między innymi, do *Atlasu etnograficznego prowincji zamieszkałych w całości lub części przez Polaków (Atlas ethnographique des provinces habitées en totalité ou en partie par des polonais)*, opracowanego przez niemieckiego etnografa i kartografa Rodericha d'Erkerta z 1863 roku³⁶, wykorzystuje też tabele statystyczne oparte na badaniach Petersburskiego Towarzystwa Geograficznego. Podawane przez niego cyfry odpowiadające liczbie przedstawicieli poszczególnych narodowości Słowiańskich wydają się zatem bardzo precyzyjne.

Iwan Martynow, podobnie jak Gagarin, był przekonany, że Słowiańszczyzna ma wszelkie podstawy religijne i historyczne, aby doszło do przystąpienia wszystkich jej narodów do Kościoła katolickiego. W tym celu podejmował on szeroko zakrojone prace nad literaturami i językami słowiańskimi, a także wprowadzeniem nieznanych utworów i informacji o słowiańskich manuskryptach do obiegu naukowego. To właśnie on sporządził w 1858 roku pierwszy w historii spis rękopisów słowiańskich znajdujących się w Bibliotece Imperialnej w Paryżu – *Rękopisy słowiańskie z Biblioteki Imperialnej w Paryżu (Manuscripts slaves de la Bibliothèque Impériale de Paris)*³⁷. Katalog ten do dziś pozostaje opracowaniem jedynym i niedoścignionym, które jak dotąd nie znalazło swoich kontynuatorów. Martynow stworzył także niezwykle ważne dla zrozumienia słowiańskiej przeszłości religijnej dzieło *Grecko-słowiański rok kościelny (Annus ecclesiasticus Graeco-Slavicus)*³⁸.

Zachowała się ponadto bardzo bogata korespondencja Martynowa z wybitnymi językoznawcami i slawistami europejskimi, wśród których byli: Jernej Kopitar – słoweński lingwista, historyk, którego prace były fundamentalne dla dziewiętnastowiecznej slawistyki, Vatroslav Jagić – chorwacki filolog, folklorysta, historyk, paleograf, literaturoznawca, jeden z najwybitniejszych specjalistów z zakresu językoznawstwa słowiańskiego³⁹, Franz Miklošič – językoznawca słoweński, znawca słowiańskich problemów etymologicznych, uważany za twórcę gramatyki porównawczej języków

³⁶ Zob. R. d'Erkert, *Atlas ethnographique des Provinces habitées en totalité ou en partie par des Polonais*, St. Petersburg, Williams & Norgate, 1863.

³⁷ Zob. I. Martinof (sic!), *Manuscripts slaves de la Bibliothèque Impériale de Paris*, Paris, Julien, Lanier, Consnard et éditeurs, 1858. Rosyjskie nazwisko Martynowa w wersji francuskiej otrzymywało rozmaite końcówki (nazwisko występuje m.in. w formach Martinof, Martinov), co widać w różnych wydaniach jego dzieł.

³⁸ Pełny tytuł dzieła jest bardzo obszerny: J. Martinov, *Annus ecclesiasticus Graeco-Slavicus, editus anno millenario sanctorum Cyrilli et Methodii, slavicae gentis apostolorum: seu commemoratio et breviarium rerum gestarum eorum qui fastis sacris Graecis et Slavicis illati sunt*, Bruxellis, Typis Henrici Goemaere, 1863.

³⁹ Jagić założył pierwsze międzynarodowe czasopismo słowiańskie „Archiv für slavische Philologie”.

słowiańskich, Pavol Jozef Šafárik – czeski i słowacki slawista⁴⁰, Waclaw Hanka. Z kolei wśród rosyjskich korespondentów, z którymi Martynow omawiał sprawy słowiańskie znaleźli się m.in. dyrektor Imperatorskiej Biblioteki Publicznej akademik Afanasij Fiodorowicz Byczkow, wiceprzewodniczący Akademii Nauk Apollon Majkow, filolog i etnograf, badacz kultury duchowej narodów słowiańskich – Aleksandr Nikołajewicz Afanasjew, historyk literatury Aleksandr Iwanowicz Kirpicznikow, Jurij Samarin, Fiodor Uspienski, Aleksander Pypin, Fiodor Iwanowicz Busłajew⁴¹ – filolog, folklorysta, specjalista od historii staroruskiej, profesor Uniwersytetu Moskiewskiego, członek Akademii Nauk w Sankt Petersburgu, Paweł Piotrowicz Wiaziemski, syn Piotra Andriejewicza, historyk i archeograf, Nikołaj Płatonowicz Barsukow, historyk, paleograf i bibliograf, jeden z członków Imperatorskiej Komisji Archeograficznej (Императорская Археологическая Комиссия). Ta długa lista korespondentów Martynowa dodatkowo uwypukla to, że w jego badaniach problem słowiański był niezwykle istotny. Zwracając się do nich, Martynow poszukuje rozmaitych wydawnictw, konkretnych artykułów, które zamierza wykorzystać w swoich pracach, prosi swoich kolegów slawistów o książki, a także wysyła im własne prace oraz zwraca ich uwagę na nowości wydawnicze dotyczące Słowiańszczyzny. Większości korespondentów podoba się pomysł publikowania w języku francuskim informacji o dawnym piśmiennictwie słowiańskim i ikonografii, ale niektórzy Rosjanie, na przykład Paweł Wiaziemski są zdania, że na pracę nad tłumaczeniami dziedzictwa literatury i kultury rosyjskiej na francuski nie pozwala im narodowa duma⁴².

Nie wszyscy podzielają też optymizm Martynowa w odniesieniu do zainteresowania papieżstwa sprawami działalności religijnej wśród Słowian. W liście Jagicia do Martynowa z 15 sierpnia 1886 roku czytamy:

„Chciałbym i ja – pisze Jagić – żeby Kuria Rzymska zrozumiała swój interes w odniesieniu do Słowian południowych. Niestety, nie widać, by tak było. W Rzymie są pod wpływem wrogiej Słowianom partii austro-węgierskiej i dlatego nie pozwolono na świętowanie tysiąclecia Metodego po słowiańsku⁷⁴³”.

⁴⁰ Pavol Jozef Šafárik (Paweł Józef Szafarzyk) był twórcą teorii, że Słowianie są Aborygenami Europy.

⁴¹ Busłajew napisał m.in.: Ф. Бушлаев, *Русское искусство в оценке французского учёного*, [w:] Ф. Бушлаев, *Сочинения*, t. III, *Сочинения по археологии и истории искусства*, Ленинград, Академия наук, 1930, ss. 1-74.

⁴² Zob. L. Shur, *Un épisode mal connu de la slavistique française au XIXe siècle: les lettres inédites de savants russes à Ivan Martynov, chroniqueur de la philologie et de l'histoire russes en France*, „Revue des études slaves” 1988, t. 60, fascicule 1: *Communications de la délégation française au Xe Congrès international des slavistes* (Sofia, 14-22 septembre 1988), s. 259.

⁴³ Ibidem, s. 267.

Dobra znajomość kultury świata słowiańskiego owocuje u Martynowa bardzo ciekawą i głęboko krytyczną recenzją entuzjastycznie przyjętej przez europejskich czytelników książki słynnego francuskiego architekta Viollet-le-Duca *Sztuka rosyjska (L'art russe)*. Początkowe zamierzenie Martynowa, by przedstawić jedynie uwagi na temat tej publikacji zmienia się w trakcie pracy i ostatecznie wydaje on 66-stronicową własną rozprawę o sztuce rosyjskiej, pokazując głębokie uchybienia merytoryczne w książce Francuza. Po przeczytaniu tej krytyki Fiodor Busłajew napisze do Martynowa z ogromnym uznaniem, że: „francuski odbiorca otrzymał w jej postaci najważniejsze i najistotniejsze, co tylko wypracowała nasza uczone literatura w związku z tym tematem”⁴⁴. Problem polegał na tym, że Viollet-le-Duc stworzył w swojej książce szereg teorii, które świadczyły o jego bardzo słabej znajomości przedmiotu opisu. Między innymi doszukał się on w sztuce rosyjskiej, a zwłaszcza w jej czternastowiecznej ornamentyce, inspiracji z Indii, wysunął też tezę o istnieniu Słowian azjatyckich, którzy byli pośrednikami w przekazywaniu stylów. Iwan Martynow dostrzegł te uchybienia i wytknął Francuzowi niewiedzę o tym, iż Rosja miała w różnych epokach swoją własną narodową sztukę, której źródła są mało znane, a której bliskość ze Wschodem jest istotnie duża. Dodał przy tym, że „Rosjanie – to jedno ze słowiańskich plemion, przy czym stanowią jedną grupę z Bułgarami i Serbami”, wyraził też przekonanie, że rosyjski ornament razem z piśmiennictwem i literaturą „pochodzi w prostej linii od Słowian południowych – od Bułgarów oraz Serbów”. To oni byli „stałymi pośrednikami między Rosją a Bizancjum i wnieśli ogromny wkład do kultury tej ostatniej”⁴⁵. Napisał ponadto, że przy opisie elementów sztuki rosyjskiej zarówno w ornamencie, ikonopisarstwie, jak i w miniaturze, jako nieodłącznej części rękopisów, należy pamiętać o związkach krwi Rosjan ze Słowianami dunajskimi i bałkańskimi, a także nie zapominać o ich wzajemnych kontaktach w dziedzinie literatury i sztuki⁴⁶.

Martynow jako jeden z pierwszych zwrócił uwagę na swoistość rosyjskich typów ikonograficznych, nieznanych w kulturze bizantyjskiej, takich jak: Borys i Gleb, Opieka Bogurodzicy, Syn Jednorodzony, Nikołaj Możajski, Cyryl i Metody, twierdząc, że ta swoistość widoczna jest wszędzie, „gdzie element słowiański zastosowany jest do wzorca bizantyjskiego”⁴⁷. Przy okazji polemiki z Viollet-le-Dukiem, przekonany, że do XVIII wieku Rosja pozostawała z dala od wpływu Zachodu, Martynow przypominał, że te kontakty na Rusi zawsze były bardzo żywe, odwołując się, m.in. do obecności Waregów na Rusi, nawiązując do wpływu włoskich

⁴⁴ Ф. Буслаяев, *Русское искусство...*, op.cit., s. 41.

⁴⁵ Ibidem, s. 44.

⁴⁶ Ibidem.

⁴⁷ Ibidem, s. 40; I. Martinov, *L'art Russe*, Arras, Imprimerie de la Société Du Pas-de-Calais, 1878, s. 30.

artystów na świątynie Moskwy w XV i XVI wieku, a także do inspiracji zachodnich w Nowogrodzie, Pskowie, Smoleńsku, Białorusi, jak również na obrzeżach Małej Rusi, na długo przed wiekiem XVIII⁴⁸.

Martynow fascynował się też językami słowiańskimi. Dlatego, kiedy ze strony Gagarina pojawiła się myśl o wprowadzeniu języka rosyjskiego do nabożeństw katolickich, poparta przekonaniem o pozytywnym wpływie takiej zmiany na procesy zjednoczeniowe zarówno w Rosji, jak i na całej Słowiańszczyźnie, między rosyjskimi jezuitami doszło do wymiany myśli na ten temat w korespondencji. Zaczęli oni też wydawać publikacje odnoszące się do kwestii języka. Jedną z nich był artykuł Pawła Pierlinga o Juriju Krżaniću, w którym autor ten na podstawie odkrytych przez siebie dokumentów przypomniał rzymską edukację chorwackiego wizjonera słowiańskiej jedności oraz pokazał, jak rozdziły się jego wielkie idee⁴⁹.

Martynow z kolei napisał rozprawę *O języku rosyjskim w nabożeństwie katolickim (De la langue russe dans le culte catholique)*⁵⁰, w której dał wyraz swoim obawom, co do celowości wprowadzenia języka rosyjskiego do nabożeństw. Jedna z nich dotyczyła reakcji Polaków na taki projekt i wpisywała się w dyskusję o miejscu, a właściwie o jego braku dla Polski w zjednoczeniowych wizjach wersalskich jezuitów. Miejsca tego nie przewidywały na pewno projekty Gagarina, u którego można zauważyć wyraźną awersję do Polski. Był on bowiem przekonany, że niewiele pomogą zmiany w języku nabożeństw, jeśli dla wielu Rosjan katolicyzm jest nieodłącznie związany z polskością, co skazuje z góry idee propagandy katolicyzmu w Rosji na porażkę, gdyż słowa „katolik” i „Polak” często traktowane są jako synonimy⁵¹ i tego uniknąć się nie da. W liście do Victora de Bucka z 1855 roku, a zatem jeszcze przed powstaniem styczniowym w Polsce i negatywnymi konsekwencjami, które wywołało ono dla stosunków Stolicy Apostolskiej z Rosją, Gagarin ostrzega przed zaproponowaniem Rosjanom „polonizmów”⁵², bo ci będą darzyli je niechęcią. Z kolei w liście z 1856 roku Gagarin odnotowuje krytyczny stosunek Polaków do jego broszur i uzasadnia to faktem, że naród ten nie umie oddzielić kwestii religijnej od politycznej⁵³. Zdaniem Gagarina, Polacy marzą jedynie o tym, by ich kraj odrodził

⁴⁸ Ibidem.

⁴⁹ Zob. П. Пирлинг, *Панславист XVII века – Юрий Крижанич (По неизданным документам)*, „Русское обозрение” 1896, февраль, т. XXXVII, ss. 938-955. Artykuł był tłumaczeniem tekstu Pierlinga, który zaledwie miesiąc wcześniej ukazał się w języku francuskim. Rosyjskie tłumaczenie poprzedziło wielce pochwalne wprowadzenie, w którym S. Bielokurow (późniejszy autor monografii o Krżaniću) wyraził się bardzo pochlebnie o Pierlingu – historyku i o samym artykule, jako opierającym się na unikalnych materiałach archiwalnych pochodzących z Rzymu.

⁵⁰ Zob. J. Martinov, *De la langue russe dans le culte catholique*, Lyon, Imprimerie Pitrat Ainé, 1874.

⁵¹ Zob. R. Danieluk, *Œcuménisme...*, op.cit., s. 87.

⁵² *Au service...*, op.cit., s. 99.

⁵³ Ibidem, s. 131.

się na ruinach Imperium Rosyjskiego, podczas gdy odnowa Polski jest niemożliwa, jako że czas tego kraju minął i nawet jeśli kiedyś Bóg powołał Polaków, by nieśli wiarę katolicką narodom słowiańskim, to rola ta została im przez Boga odebrana, a na ich miejsce powołani zostali Rosjanie, na co zdaniem Gagarina nie brakuje dowodów. Gagarin zarzuca też Polakom, że nie lubią Rosjan, a tak naprawdę w swoich dążeniach nie różnią się wiele od nich, bo zakładają odnowienie swojego państwa w szerszych granicach niż istniało ono wcześniej⁵⁴.

We wspomnianym liście Gagarin pisze do de Bucka, że poinformowano go, iż niechęć Polaków do jego idei wynika z faktu, że w ich opinii, gdyby Rosja stała się katolicka, to Polska nie miałaby racji bytu. Gagarin mówi, że jakiś Polak uświadomił mu, że jego wizje są „praktycznym środkiem uczynienia Polski całkowicie niepotrzebnej jako narodu”⁵⁵. Podejście Gagarina do Polaków jest negatywne i lekceważące. De Buck zaś, nieco żartując, odpowiada Gagarinowi, że niektórzy cenzorzy „rozumieją czasem sprawę na sposób polski”⁵⁶. De Buck wytyka ponadto Gagarinowi, że przemawia o Polakach i do Polaków zbyt ostro i nadto jasno wyklada im swoje rzeczywiste zdanie, które oni odczytują w sposób następujący: „waszą manią jest odrodzenie Polski. Kochacie Kościół w Polsce i Polskę w Kościele. Cóż, pracuję nad tym, by obalić sen waszego życia, proponuję plan, który sprawi, że Polska będzie bezużyteczna, a wręcz zniknie”⁵⁷. De Buck radzi Gagarinowi zmienić jego podejście do Polski i proponuje, by dać jej wyzionać ducha w spokoju, a potem pochować ją z honorami⁵⁸. W liście z 18 kwietnia 1857 roku do swojego przełożonego, Pierre-Jeana Beckxa, Gagarin dopuszcza możliwość, że „nie wszyscy Polacy są nierozsądni”, jako przykład przywołując hrabiego Dzieduszyckiego, który miał napisać do Gagarina, że studiując historię religijną Polski dostrzegł, że nieszczęścia jego rodaków wynikają z faktu, że przez miłość własną zrzucają oni winę na swoich sąsiadów⁵⁹.

Wbrew przytoczonym powyżej fragmentom, znawca stosunków Rosji ze Stolicą Apostolską w XIX wieku Adrien Boudou sądził, że Gagarin był przychylny Polakom. Należy jednak zauważyć, że przytaczany przez tego badacza list Gagarina z 1871 roku, w którym nazywa on Polaków „braćmi w wierze”, stwierdzając, że rozumie ich położenie, powstał już po tym, jak zwierzchnik Gagarina, ówczesny generał jezuitów, Pierre-Jean Beckx, zwrócił mu uwagę na zbyt ostry względem Polaków język wypowiedzi. W liście z dnia 30 kwietnia 1857 roku pouczył on Gagarina, że

⁵⁴ Ibidem, s. 137.

⁵⁵ Ibidem, s. 150.

⁵⁶ Ibidem, s. 222.

⁵⁷ *Au service...*, op.cit., s. 179.

⁵⁸ Ibidem, s. 180.

⁵⁹ Zob. R. Danieluk, *Œcuménisme...*, op.cit., s. 133.

„cisza wydaje się być bardziej chrześcijańska, bardziej religijna, bardziej godna, bardziej użyteczna”⁶⁰. Być może Gagarin w przytaczanym przez Boudou liście podąża za wskazówkami Beckxa, który radzi mu żeby zwodzić Polaków i sprawić, by Polacy uwierzyli mu odnośnie „istoty rzeczy”.

Boudou myli się zatem co do rzeczywistych intencji Gagarina. Ten w wielu listach i tych do Pierlinga, i tych do Władimira Pieczerina oraz do innych rosyjskich katolików w odniesieniu do kwestii polskiej wypowiada się w tonie, którego nie pozazdrościłby mu „polakożerca” Aksakow, który w swoje słynnej tyradzie opublikowanej w piśmie „Dzień” (День) wyraził się bardzo ostro na temat polskich dążeń wolnościowych i sprzyjaniu im przez papieża Piusa IX:

„[...] jak nie podziękować papieżowi za polski bunt, zapoczątkowany i rozdmuchany przez łańskie duchowieństwo, za modlitwy zarządzane przez papieża we wszystkich kościołach katolickich (!!!) za sukces Polskiego powstania w Królestwie Polskim i Kraju Zachodnioruskim? Za fanatyzm powstańców wmówiony przez księży [...]”⁶¹.

W swoim zaciętrzewieniu wobec Polaków Gagarin nie ustępuje z pewnością słowianofilom, choć na tle pozostałych rosyjskich jezuitów jego postawa jest odosobniona. Podobnych wypowiedzi nie spotkamy ani u Bałabina, ani u Pierlinga, a tym bardziej u Martynowa. Ten ostatni podejmuje się nawet uzasadnienia prawa Rosjan do ziem polskich, biorąc pod uwagę czynniki, takie jak odzyskanie dawnych ziem czy też zasadę narodowości. Tego typu rozważania znane są współczesnemu prawu międzynarodowemu, co skłania do podkreślenia faktu postępowości teorii Martynowa. Mimo podejmowanych prób jezuita nie udaje się jednak odnaleźć uzasadnienia dla imperialistycznych zapędów Rosji, jako że dostrzega on, iż ziemie polskie nigdy nie były rosyjskie, zaś zamieszkujący je Polacy nie stanowią części narodu rosyjskiego⁶². Martynow zauważa jednocześnie, że Kościół katolicki w Polsce jest ostatnim bastionem polskiej narodowości⁶³. Myśl ta przybliży nieco opinie Martynowa do rozważań Gagarina na temat związków między polsnością i katolicyzmem.

Kolejną istotną z punktu widzenia perspektywy nawrócenia Słowian na katolicyzm kwestią jest problem języka liturgii. Gagarin w liście do Beckxa z 12 kwietnia 1867 roku szczegółowo przedstawia swój program językowy. Zdaje sobie sprawę

⁶⁰ Ibidem, s. 136.

⁶¹ *Письма о. Мартынова к Г. Аксакову в ответ на статью о иезуитах, помещенную в 12 номере газеты „День”, Париж, Издание Кирилло-Мефодиевского общества, 1864, s. 42.*

⁶² Zob. J. Martinov, *De la langue...*, op.cit., s. 28.

⁶³ Zob. J. Martinov, *Un nouveau plan d'abolition de l'Église Romaine en Russie*, Paris, Joseph Albanel, Libraire-Éditeur, 1873, s. 5.

z tego, że nie ma jednego języka słowiańskiego i dokonuje klasyfikacji języków słowiańskich na wschodnie i zachodnie. Do zachodnich zalicza polski i czeski, którym nie poświęca w swoich rozważaniach wiele miejsca. Dużo szczegółowiej omawia kwestię języków wschodnich, wśród których na miano literackiego zasługują, jego zdaniem, jedynie rosyjski i cerkiewnosłowiański, gdyż pozostałymi mówi zbyt mała liczba ludzi⁶⁴. W związku z tym faktem uważa on, że w dialektach lokalnych trzeba zaferować dzieła katolickie jedynie na niższym szczeblu wiedzy, a więc: katechizm, modlitewniki, kilka żywotów świętych czy też krótką historię Kościoła. To jednak język rosyjski miałby, według Gagarina, stać się narzędziem katechizacji na wyższych szczeblach, jako że rozwija się ciągle, a dzięki publikacjom w nim się ukazującym mówi nim coraz więcej ludzi. Ma zatem potencjał, by stać się językiem wspólnym słowiańskich katolików. Co więcej, Gagarin dostrzega, że rosyjski jest wciąż jednym z narzędzi, jakimi posługuje się schizma. Proponuje zatem, by „wyrwać schizmie jej najgroźniejszą broń, to jest język rosyjski i oddać go na służbę Kościoła katolickiego”, bowiem: „[...] Kościół katolicki powinien posługiwać się językiem rosyjskim i trzeba położyć podwaliny pod rosyjskojęzyczną literaturę katolicką”⁶⁵.

Warto zauważyć, że piśmiennictwo rosyjskich jezuitów we Francji zbiega się czasowo z dążeniami władz rosyjskich do wykorzenia języka polskiego z liturgii katolickiej⁶⁶. Zapewne w tym kontekście należy odczytywać twórczość Martynowa, który do wprowadzenia języka rosyjskiego do liturgii katolickiej odnosi się zupełnie inaczej niż Gagarin. Jego zdaniem tendencja ta jest składową rusyfikacji⁶⁷. Również Boudou zauważa, że w czasach nowożytnych narzucenie jakiegoś języka w Kościele jest bronią używaną „w celu zasymilowania i wynarodowienia”, będąc jednocześnie „sposobnością dla uczuć narodowych i protestujących do oporu i usiłowań zrzucenia obcego panowania”⁶⁸.

Martynow odnosi się w swoich opracowaniach również do wysuwanych przeciwko Polsce zarzutów o polonizację kultu na zajmowanych przez Polskę ziemiach, co często służyło za kontrargument używany w stosunku do Polaków protestujących przeciw używaniu języka rosyjskiego. Odpiera jednak zarzuty przeciwko Polsce, podkreślając, że podległe Polsce narody istotnie polonizowały się, ale zauważa, że taki proces może nastąpić bez użycia przemocy, w sytuacji, gdy element wyższy wywiera zmieniający wpływ na ten, który jest niższy, co jego zdaniem miało miejsce właśnie w przypadku Polski⁶⁹, a więc dostrzega on znaczenie narodu polskiego.

⁶⁴ Zob. R. Danieluk, *Œcuménisme...*, op.cit., s. 284.

⁶⁵ Ibidem, s. 285.

⁶⁶ Zob. A. Boudou, *Stolica...*, op.cit., s. 418.

⁶⁷ Zob. J. Martinov, *De la langue...*, op.cit., s. 6.

⁶⁸ A. Boudou, *Stolica...*, op.cit., s. 417.

⁶⁹ Zob. J. Martinov, *De la langue...*, op.cit., s. 32.

Martynow jest ponadto zdania, że działania na rzecz wprowadzenia języka rosyjskiego do liturgii, mają w rzeczywistości na celu zniszczenie Kościoła rzymskokatolickiego i wprowadzenie na jego miejsce jakiegoś Kościoła słowiańskiego⁷⁰. Chodzi mu zapewne o pojawiające się wówczas głosy, by stworzyć niezależny od papieża katolicki kościół słowiański, podległy całkowicie rosyjskiej władzy państwowej⁷¹.

Reasumując należy stwierdzić, że „wersalscy jezuiti” jako zachodni chrześcijanie bardzo silnie akcentowali potrzebę związków Rosji z Rzymem, doceniali i propagowali walory kulturowe oraz osiągnięcia katolicyzmu. Ich ciążenie ku kulturze Zachodu sprawiło, że dotychczas badacze lokalizowali ich całkowicie w nurcie okcydentalizmu religijnego. Jednakże to tylko jedna strona ich wyobrażeń historiozoficznych. Druga wyłania się z ich nieprzebadanych dotąd poglądów na temat Słowiańszczyzny, obecnych zarówno w ich utworach o charakterze programowym, jak i w ich mniej znanych pismach: częściowo tylko wydanej korespondencji, szkicach rozpraw na tematy religijne i kulturowe, artykułów prasowych, recenzji. Z uwagi na znaczne rozproszenie, małą dostępność większości z tych tekstów i fakt, że powstawały zarówno w języku rosyjskim, jak i francuskim, nie były one uwzględniane w badaniach nad dziewiętnastowieczną cywilizacją rosyjskiej na tle Europy, w tym Słowiańszczyzny.

Ta grupa tekstów pokazuje dużą bliskość rosyjskich jezuitów z Francji ze słowianofilami, którzy dostrzegali i doceniali odmienności Rosji wobec Zachodu oraz wierzyli w możliwość jej wielkiej wobec niego misji. Jednakże zamiast niesienia mu prawosławia, tak jak widzieli to słowianofile, rosyjscy jezuiti proponują Rosji zostanie potęgą katolicką. Tak jak słowianofile podkreślają wielką rolę w tym procesie samowładnego, silnego monarchy rosyjskiego. Dla rosyjskich jezuitów staroruska przeszłość jest powodem do dumy i przekonania o wartości narodowej kultury Rosji. Nie negują jednak wpływów na nią zarówno innych kultur słowiańskich i szeroko pojętego prawosławia, jak i kultury, sztuki i myśli zachodniej Europy.

W analizowanej w artykule recenzji Martynowa, dotyczącej książki *Sztuka rosyjska*, można dostrzec kilka istotnych elementów, które pokazują swoistość wizji cywilizacyjnej drogi Rosji w ujęciu rosyjskich jezuitów. W przeciwieństwie do okcydentalistów, przekonanych o braku związku kultury dawnej Rusi z kulturą Europy zachodniej (myśl tę powieliła w swojej rozprawie Viollet-le-Duc), podkreślają oni łączność obu kręgów kulturowych jeszcze przed czasami Piotra Wielkiego. Takie

⁷⁰ Zob. J. Martinov, *Un nouveau plan...*, op.cit., s. 5.

⁷¹ Zob. A. Boudou, *Stolica...*, op.cit., s. 420.

podejście oddała wersalskich jezuitów też od obozu słowianofilów, postrzegającego kulturę dawnej Rusi jako samodzielny byt, decydujący o wyjątkowości cywilizacyjnej Rosji. Problematyczna jest natomiast ich wizja Słowiańszczyzny. Martynow, jako naukowiec, dostrzega związki Rosji z południową Słowiańszczyzną oraz silny wpływ tej ostatniej na rozwój kultury staroruskiej, a co za tym idzie rosyjskiej. Nie neguje przy tym mocy oddziaływania Zachodu na historię rosyjską, która jawi mu się jako element historii większej – europejskiej, zachodniej. Bardzo ważne jest też stanowisko Pawła Pierlinga, dla którego dzieje Rosji na zawsze pozostaną składową wielkiej historii europejskiej, czemu da wyraz w swoich licznych artykułach o Rusi czasów smuty, opracowaniu o Juriju Krżaniču, a przede wszystkim w pięciotomowym dziele o wielowiekowych stosunkach Rosji ze Stolicą Apostolską⁷². Natomiast teksty Gagarina mówią wprawdzie o Słowianach i Słowiańszczyźnie, jednak w centrum ich zainteresowania pozostaje zawsze Rosja, język rosyjski i rosyjski interes narodowy. To właśnie Gagarin w swojej pracy *Czy Rosja może być katolicka?* wypowiedział w 1856 roku ważną myśl, która dobitnie pokazuje, że ideowo różnił się zarówno od okcydentalistów, jak i od słowianofilów. W ślad za Czaadajewem przyznał, że Rosji potrzebna jest głęboka przemiana życia, stwierdził jednak, że nie może się ona dokonać ani przez mechaniczną transplantację zachodnich instytucji, jak chcieliby tego liczni okcydentaliści, ani poprzez powrót Rosji do zasad wywodzących się z dawnej Rusi, o czym marzyli słowianofile⁷³.

Należy pamiętać, że rosyjscy jezuita zrobili bardzo wiele dla rozpropagowania w świecie zachodnim kultu Cyryla (Konstantego) i Metodego – apostołów Słowian. Byli oni dla nich idealnymi patronami ich zamierzeń. Związani z kulturą słowiańską, pracujący na rzecz jej rozkwitu, ale szanujący i słuchający bezwarunkowo biskupa Rzymu i pracujący dla dobra podległego mu Kościoła. Wersalscy jezuita nie tylko uczynili z nich patronów swojego dzieła zjednoczenia i swojej biblioteki, ale przypominali regularnie o idei Apostołów Słowian także w Rzymie. Paweł Pierling, który odbył w końcu lat 70. dziewiętnastego stulecia podróż na Bałkany do krajów słowiańskich dla zbadania na żywo możliwości likwidacji wśród nich schizmy, w drodze powrotnej do Francji odwiedził Stolicę Apostolską, gdzie miał przekonywać ludzi z otoczenia papieża Leona XIII o konieczności zorganizowania badań sławistycznych na którymś z europejskich uniwersytetów katolickich. Twierdził, że te katedry, które już istnieją we Francji i Włoszech są przepelnione indyferentyzmem religijnym, zaś Europie potrzebna jest wiedza o Słowianach z uwzględnieniem religijnego punktu widzenia⁷⁴. To właśnie Pierling, jak mówią przekazy związane z rosyjskimi

⁷² Zob. P. Pierling, *La Russie et le Saint-Siège. Études...*, op.cit.

⁷³ Zob. I. Gagarin, *La Russie sera-t-elle catholique?*, Paris, Ch. Duniol, 1856.

⁷⁴ Zob. M.- J. Rouët de Journel SJ, *L'Œuvre des Saints Cyrille et Méthode...*, op.cit., ss. 635-637.

jezuitami, miał wpłynąć na samego papieża na tyle, że ten zdecydował się wydać encyklikę „Grande Munus”, ogłaszającą kult Cyryla i Metodego i nakazującą, aby

„wierni świętych Cyryla i Metodego błagali, iżby wpływem i powagą, jakiej u Boga zażywają, na całym Wschodzie świętej sprawy chrześcijaństwa bronili, prosząc Boga dla katolików o wytrwałość, dla schizmatyków zaś o chęć pojednania się z prawdziwym Kościołem”⁷⁵.

Zgromadzona przez rosyjskich jezuitów w ich bibliotece kolekcja dzieł dotyczących jedności słowiańskiej nie ma sobie równych na świecie. Chętnie korzystał z niej Władimir Sołowjow podczas pisania traktatów filozoficzno-religijnych. Iwan Martynow był dla niego kimś w rodzaju kierownika duchowego, a Paweł Pierling doradcy orientującego się najlepiej w książkach, które warto przeczytać⁷⁶.

Jest pewne, że rosyjscy katolicy z Francji byli znani w Rosji, wiedzano o polemikach Gagarina z Chomiakowem czy Samarinem, dyskursie Martynowa z Aksakowem w sprawie oczerniania przez tego ostatniego jezuitów, słyhać też było w kraju echa słownych potyczek religijnych, toczących się na łamach francuskiej prasy. Andrzej Walicki stwierdza, że

„[...] antykatolicki fundamentalizm ideologów słowianofilstwa, Jerzego Samarina i Aleksego Chomiakowa, ukształtował się w bezpośredniej konfrontacji z Gagarinem – jako rezultat prowadzonych z nim dyskusji teologicznych i jako odpowiedź na jego program [...]”⁷⁷.

Warto podkreślić, że do rosyjskich myślicieli i uczonych docierały nie tylko informacje o tekstach publicystyczno-religijnych, ale także i naukowych rosyjskich jezuitów. Ich głos bez wątpienia wpisywał się w dyskusje słowianofilów z okcydentalistami, jednakże jako emigranci religijni rosyjscy jezuita nigdy nie zostali w Rosji uznani za równoprawnych partnerów w dialogu o przyszłości Rosji i słowiańskiej cywilizacji, ostro dyskredytowano ich projekty, a zwolennicy słowianofilskiej wizji

⁷⁵ Leon XIII, *Encyklika „Grande Munus”*, [w:] <http://www.cyrylimetody.marianie.pl/grande.htm> [dostęp: 20.06.2021].

⁷⁶ O charakterze kontaktów Sołowjowa z obydwojoma ojcami jezuitami mówi wiele ich korespondencja. Zob. В.С. Соловьёв, *Письма к о. Мартынову*, [w:] *Письма Владимира Сергеевича Соловьёва*, t. III, red. Э.Л. Радлов, Санкт-Петербург, Издательство „Время” 1911, ss. 18-30; В.С. Соловьёв, *Письма к о. П. Пирлингу*, [w:] *Письма...*, op.cit., ss. 129-137; В.С. Соловьёв, *Письма к о. П. Пирлингу* [w:] *Собрание сочинений В.С. Соловьёва. Письма и приложение*, Bruxelles, Жизнь с Богом, 1970, ss. 266-274 Ostatnia z wymienionych pozycji zawiera kontrowersyjne dla rosyjskiej cenzury miejsca, które zostały opuszczone w listach Sołowjowa oficjalnie wydanych przez Radłowa. Fragmenty te dotyczą m.in. poglądów Sołowjowa na temat Kościoła zachodniego.

⁷⁷ A. Walicki, *Rosja, katolicyzm i sprawa polska...* op.cit., s. 8.

Cerkwi rosyjskiej twierdzili nawet, że osobnicy tacy jak Gagarinowie i Martynowowie to jedynie „nieszczęśliwi ludzie umarli za życia dla swojej ojczyzny”⁷⁸.

Przeprowadzone rozważania upoważniają nas, żeby uznać rosyjski katolicyzm nie tylko za odmianę „okcydentalizmu religijnego”, jak sugerował to w swoim opracowaniu *Rosja, katolicyzm i sprawa polska* Andrzej Walicki, lecz za trzeci nurt rosyjskiej myśli religijnej dziewiętnastego wieku – w przeciwieństwie do okcydentalistów optymistyczny i w odróżnieniu od słowianofilów realistyczny. Nurt ten bez wątpienia miał wiele wspólnego z nimi obydwoma, lecz nosił przy tym własny, niepowtarzalny charakter. Aleksander Hercen miał konstatować o Czaadajewie, że ten powiedział Rosji, że jej przeszłość była bezużyteczna, teraźniejszość jest marna, a przyszłości nie będzie. Parafrazując to powiedzenie w odniesieniu do rosyjskich jezuitów można stwierdzić, że powiedzieli oni Rosjanom, że ich przeszłość jest wyjątkowa i wartościowa, teraźniejszość wymaga głębokiej przemiany w duchu katolickim, ale jeśli ta się dokona, Rosję czeka wielka przyszłość, jakiej mieć nie będzie żaden inny słowiański kraj. Niewątpliwie rosyjscy jezuiti z dziewiętnastowiecznej Francji i ich rola w historii kultury rosyjskiej wciąż czekają na należną ocenę.

Literatura

- Augustyn L., *Iwan Gagarin i kontrrewolucja religijna. Fragment dziejów konwersji katolicko-prawosławnej z protestantyzmem w tle*, [w:] *Niedokończona dyskusja... Dziewiętnastowieczna polemika katolicko-prawosławna między Iwanem Gagarinem SJ i Aleksym S. Chomiakowem*, red. L. Augustyn i M. Kwaśnicka, tłum. M. Kwaśnicka, J. Dobieszewski, Kraków, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2008, ss. 9-32.
- Au service de la réconciliation des Églises. Jean Gagarin, Jean Martynov et Victor de Buck. Correspondance*, red. Danieluk, B. Joassar, Bruxelles, Société des Bollandistes, 2014, 1284 ss.
- Beshoner J.B., *Ivan Sergeevich Gagarin: the search for orthodox and catholic union*, Notre Dame, University of Notre Dame Press, 2002, 321 ss.
- Beylard H., *Pierling Paul*, [w:] *Diccionario Histórico de la Compañía de Jesús: Biográfico-temático*, red. Ch.E. O'Neill S.I., J.M. Domínguez S.I., t. 1-4, Rome, Institutum Historicum S.I., Madrid, Universidad Pontificia Comillas, 2001, t. IV, s. 3130.

⁷⁸ С.Ф. Шарапов, „Русская идея” (По поводу брошюры „L'idée russe” г. Вл. Соловьева), [w:] *Славянофильство. Pro et contra. Творчество и деятельность славянофилов в оценке современников. Антология*, Санкт-Петербург, Издательство Санкт-Петербургского университета, 2009, s. 455.

- Bezwiński A., *Iwan Gagarin (o. Józef Ksawery SJ)*, [w:] Książę Iwan Gagarin (o. Józef Ksawery SJ), *O pojednaniu Kościoła rosyjskiego z rzymskim. Nasz cel*, tłum. i wstęp A. Bezwiński, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Studia Rosjoznawcze II”, Toruń 1995.
- Boudou A., *Stolica Święta a Rosja. Stosunki dyplomatyczne między nimi w XIX stuleciu*, tłum. Z. Skowrońska, Kraków, Nakładem Wydawnictwa Księży Jezuitów, t. 2. 1948-1883, 680 ss.
- Cierniak U., *Działalność wydawnicza i literacka Rosjan w dziewiętnastowiecznej Francji jako odzwierciedlenie konfliktów konfesyjnych między „Slavia Orthodoxa” i „Slavia Romana”*, [w:] *Z polskich studiów slawistycznych*, Seria 12, Prace na XV Międzynarodowy Kongres Slawistów w Mińsku, red. L. Suchanek, K. Wrocławski, Warszawa 2012, ss. 81-89.
- Cierniak U., „*Études de théologie, de philosophie et d’histoire*” – журнал российских иезуитов во Франции, „Slavia Orientalis”, 2018, t. LXVII, nr 3, ss. 433-443.
- Cierniak U., *Dzieje Biblioteki Słowiańskiej w Paryżu*, [w:] *Tradycja i nowoczesność. Język i literatura Słowian Wschodnich*, red. H. Chodurska, A. Kotkiewicz, Kraków, Wydawnictwo Uniwersytetu Pedagogicznego, 2016, ss. 30-41.
- Cierniak U., *Wiara i władza. Wokół sporu o katolicyzm i chrześcijańską Europę w dziewiętnastowiecznej myśli i literaturze rosyjskiej*, Wydawnictwo Akademii im. Jana Długosza, Częstochowa 2013, 362 ss.
- Danieluk R., *Œcuménisme au XIXe siècle. Jésuites russes et union des Églises d’après les Archives Romaines de la Compagnie de Jésus*, Rome, Institutum Historicum Societatis Iesu, 2009, 314 ss.
- Diccionario Histórico de la Compañía de Jesús: Biográfico-temático*, red. Ch.E. O’Neill S.I., J.M. Domínguez S.I., t. 1-4, Rome, Institutum Historicum S.I., Madrid, Universidad Pontificia Comillas, 2001, cxii + 4,110 ss. index, append.
- Duclos P., *Martinov Ivan (Jean)*, [w:] *Diccionario Histórico de la Compañía de Jesús: Biográfico-temático*, red. Ch.E. O’Neill S.I., J.M. Domínguez S.I., t. 3, Rome, Institutum Historicum S.I., Madrid, Universidad Pontificia Comillas, 2001, s. 2529.
- Erkert R. de, *Atlas ethnographique des Provinces habitées en totalité ou en partie par des Polonais*, St. Petersburg, Williams & Norgate, 1863.
- Gagarin I., *La Russie sera-t-elle catholique?*, Paris, Ch. Duniol, 1856, 169 ss.
- Leon XIII, *Encyklika „Grande Munus”*, [w:] <http://www.cyrylimetody.marianie.pl/grande.htm> [dostęp: 20.06.2021].
- Les jésuites russes et le Musée Slave*, Golos 6/8 lipca 1880, 4 ss.
- Maître A., *Le Fonds Slave des Jésuites*, [w:] <http://www.bibliotheque-diderot.fr/le-fonds-slave-des-jesuites-248267.kjsp> [dostęp: 10.06.2021].

- Marichal R., *Ivan Sergeevič Gagarin, fondateur de la Bibliothèque slave*, Lyon 2004, http://russie-europe.ens-lsh.fr/article.php3?id_article=57 [dostęp:10.06.2021].
- Martinof I., *Manuscrits slaves de la Bibliothèque Impériale de Paris*, Paris, Julien, Lanier, Consnard et éditeurs, 1858.
- Martinov J., *Annus ecclesiasticus Graeco-Slavicus, editus anno millenario sanctorum Cyrilli et Methodii, slavicae gentis apostolorum: seu commemoratio et breviarium rerum gestarum eorum qui sacris Graecis et Slavicis illati sunt*, Bruxellis, Typis Henrici Goemaere, 1863, 388 ss.
- Martinov J. *De la langue russe dans le culte catholique*, Lyon, Imprimerie Pitrat Ainé, 1874, 65 ss.
- Martinov I., *L'art Russe*, Arras, Imprimerie de la Société Du Pas-de-Calais, 1878, 66 ss.
- Martinov J., *Un nouveau plan d'abolition de l'Église Romaine en Russie*, Paris, Joseph Albanel, Libraire-Éditeur, 1873, 25 ss.
- O języku rosyjskim w nabożeństwie katolickim. Rozprawa J. X. Martinowa T.J. Listy X. Gagarina T.J. do Księcia Al. Wołkońskiego oraz Nowy plan zniszczenia Kościoła Katolickiego w Rosyi*, tłum. W. Smoczyński, Kraków, Drukarnia „Czasu”, 1889, 140 ss.
- Pierling P., *Bathory et Possevino. Documents inédits sur les rapports du Saint-Siège avec les Slaves*, Paris, Ernest Leroux, 1887, 259 ss.
- Pierling P., *Le Saint-Siège, la Pologne, et Moscou 1582-1587*, Paris, Ernest Leroux, 1885, 207 ss.
- Pierling P. SJ, *La Russie et le Saint-Siège. Études diplomatiques*, t. 1-5, Paris, Plon-Nourrit et C-ie, Imprimeurs-Éditeurs, 1896-1912, 2343 ss.
- Raźny A., *Drogi słowianofilstwa do Rosji końca XX wieku*, [w:] *Współcześni Słowianie wobec własnych tradycji i mitów. Symposium w Castel Gandolfo, 19-20 sierpnia 1996*, red. M. Bobrownicka, L. Suchanek, F. Ziejka, Kraków, Universitas, 1997, ss. 146-148.
- Rouët de Journel M.-J. SJ, *L'Œuvre des Saints Cyrille et Méthode et la Bibliothèque slave*, „Lettres de Jersey” 1922, t. 36, ss. 618-619
- Shur L., *Un épisode mal connu de la slavistique française au XIXe siècle: les lettres inédites de savants russes à Ivan Martynov, chroniqueur de la philologie et de l'histoire russes en France*, „Revue des Études Slaves”, t. 60, z. 1, 1988, ss. 253-267.
- Suchanek L., *Idea wspólnoty słowiańskiej. Spojrzenie ze Wschodu*, [w:] *Życie religijne i duchowość współczesnych Słowian*, „Prace Komisji Kultury Słowian PAU”, t. II, red. L. Suchanek, Kraków, Polska Akademia Umiejętności, 2002, ss. 131-149.
- Śliwowska W., *Iwan Gagarin w świetle nieznanych materiałów III Oddziału Własnej Kancelarii JCMości oraz korespondencji osobistej*, „Slavia Orientalis”, r. XVII, nr 2, Warszawa 1968, ss. 181-207.

- Walicki A., *Rosja, katolicyzm i sprawa polska*, Warszawa, Prószyński i S-ka, 2002, 462 ss.
- Буслаев Ф., *Русское искусство в оценке французского учёного*, [w:] Ф. Буслаев, *Сочинения*, т. III. *Сочинения по археологии и истории искусства*, Ленинград, Академия наук, 1930, ss. 1-74.
- Пирлинг П., *Панславист XVII века – Юрий Крижанич (По неизданным документам)*, „Русское обозрение”, 1896, февраль, т. XXXVII, ss. 938-955.
- Пирлинг П., *Россия и папский престол*, книга I. *Русские и флорентийский собор*, tłum. В.П. Потёмкин, Москва, Современные проблемы, 1912, 452 ss.
- Письма о. Мартынова к Г. Аксакову в ответ на статью о иезуитах, помещенную в 12 номере газеты „День”*, Париж, Издание Кирилло-Мефодиевского общества, 1864.
- Сиверс А.А., *Иезуит Балабин (Материалы к истории русского общества в XIX веке)*, [w:] *Сборник статей по русской истории, посвященных С.Ф. Платонову*, Петербург, Огни, 1922, ss. 408-419.
- Славянофильство. Pro et contra. Творчество и деятельность славянофилов в оценке современников. Антология*, Санкт-Петербург, Издательство Санкт-Петербургского университета, 2009, 1054 ss.
- Соловьев В.С., *Письма к о. Мартынову*, [w:] *Письма Владимира Сергеевича Соловьева*, т. III, red. Э.Л. Радлов, Санкт-Петербург, Издательство „Время”, 1911, ss. 18-30.
- Соловьев В.С., *Письма к о. П. Пирлингу*, [w:] *Письма Владимира Сергеевича Соловьева*, т. III, red. Э.Л. Радлов, Санкт-Петербург, Издательство „Время”, 1911, ss. 129-137.
- Тамборра А., *Католическая церковь и русское православие. Два века противостояния и диалога*, tłum. П. Иосад, О. Карпова, Москва, Библейско-богословский институт св. Апостола Андрея, 2007, 617 ss.
- Францев В.А., *Русский иезуит Иван Мартынов*, Ужгород, Типография „Школьной помощи”, 1930, ss. 3-8.
- Цимбаева Е.Н., *Русский католицизм. Забытое прошлое российского либерализма*, Москва, Эдиториал УРСС, 1999, 183 ss.
- Цимбаева Е.Н., *Русский католицизм. Идея всероссийского единства в России XIX века*, Москва, URSS, 2008, 205 ss.
- Шарапов С.Ф., „*Русская идея*” (По поводу брошюры „*L'idée russe*” г. Вл. Соловьева), [w:] *Славянофильство. Pro et contra. Творчество и деятельность славянофилов в оценке современников. Антология*, Санкт-Петербург, Издательство Санкт-Петербургского университета, 2009, s. 455.
- Юдин А., *Балабин Евгений Петрович*, [w:] *Католическая энциклопедия*, т. 1, А-3, Москва, Издательство Францисканцев, 2002, к. 438-439.

- Яковенко С., Юдин А., Мартынов Иван Матвеевич, [w:] *Католическая энциклопедия*, т. 3, М-П, Москва, Издательство Францисканцев, 2007, к. 223-226.
- Яковенко С., Юдин А., Пирлинг Пауль, [w:] *Католическая энциклопедия*, т. 3, М-П, Москва, Издательство Францисканцев, 2007, к. 1535.

References

- Augustyn L., *Iwan Gagarin i kontrrewolucja religijna. Fragment dziejów konwersji katolicko-prawosławnej z protestantyzmem w tle* [Ivan Gagarin and the Religious Counter-revolution. An Excerpt from the History of Catholic-Orthodox Conversion with Protestantism in the Background], [in:] *Niedokończona dyskusja... Dziewiętnastowieczna polemika katolicko-prawosławna między Iwanem Gagarinem SJ i Aleksym S. Chomiakowem* [An Unfinished Discussion... Nineteenth-century Catholic-Orthodox Polemic Between Ivan Gagarin SJ and Alexei S. Khomiakov], L. Augustyn and M. Kwaśnicka (Eds.), trans. M. Kwaśnicka, J. Dobieszewski, Kraków, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2008, pp. 9-32.
- Beshoner J. B., *Ivan Sergeevich Gagarin: the Search for Orthodox and Catholic Union*, Notre Dame, University of Notre Dame Press, 2002, 321 pp.
- Beylard H., *Pierling Paul*, [in:] *Diccionario Histórico de la Compañía de Jesús: Biográfico-temático* [Historical Dictionary of the Society of Jesus: Biographical-Thematic], 4 vols., Ch.E. O'Neill S.I., J.M. Domínguez S.I. (Eds.), Rome, Institutum Historicum S.I., Madrid, Universidad Pontificia Comillas, 2001, vol. IV, p. 3130.
- Bezwiński A., *Iwan Gagarin (o. Józef Ksawery SJ)* [Ivan Gagarin (Father Jean Xavier)], [in:] *Książę Iwan Gagarin (o. Józef Ksawery SJ), O pojednaniu Kościoła rosyjskiego z rzymskim. Nasz cel* [On the Reconciliation of the Russian Church with the Roman Church. Our Goal], trans. A. Bezwiński, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Studia Rosjoznawcze II”, Toruń 1995.
- Boudou A., *Stolica Święta a Rosja. Stosunki dyplomatyczne między nimi w XIX stuleciu* [The Holy See and Russia. Diplomatic Relations Between Them in the XIX Century], trans. Z. Skowrońska, Kraków, Nakładem Wydawnictwa Księży Jezuitów, vol. 2. 1948-1883, 680 pp.
- Buslaev F., *Russkoe iskusstvo v otsenke frantsuzskogo uchenogo*, [Russian Art as Evaluated by the French Scholar], [in:] F. Buslaev, *Sochineniia*, vol. III, *Sochineniia po arkheologii i istorii iskusstva*, [Collected Works, vol. III, Essays on Archaeology and the History of Art], Leningrad, Academy of Sciences, 1930, pp. 1-74.

- Cierniak U., *Działalność wydawnicza i literacka Rosjan w dziewiętnastowiecznej Francji jako odzwierciedlenie konfliktów konfesyjnych między „Slavia Orthodoxa” i „Slavia Romana”* [Publishing and Literary Activities of the Russianin in 19th Century France as a Reflection of Confessional Conflicts Between “Slavia Orthodoxa” and “Slavia Romana”], [in:] *Z polskich studiów slawistycznych* [From Polish Slavonic Studies], Seria 12, Prace na XV Międzynarodowy Kongres Sławistów w Mińsku [Series 12. Papers of the XV International Congress of Slavists in Minsk], L. Suchanek and K. Wrocławski (Eds.), Warszawa 2012, pp. 81-89.
- Cierniak U., *Dzieje Biblioteki Słowiańskiej w Paryżu* [The History of the Slavonic Library in Paris], [in:] *Tradycja i nowoczesność. Język i literatura Słowian Wschodnich* [Tradition and Modernity. Language and Literature of the Eastern Slavs], H. Chodurska, A. Kotkiewicz (Eds.), Kraków, Wydawnictwo Uniwersytetu Pedagogicznego, 2016, pp. 30-41.
- Cierniak U., „*Études de théologie, de philosophie et d’histoire*” – журнал российских иезуитов во Франции [“*Études de théologie, de philosophie et d’histoire*” – Journal of Russian Jesuits in France], “*Slavia Orientalis*”, 2018, vol. LXVII, no. 3, pp. 433-443.
- Cierniak U., *Wiara i władza. Wokół sporu o katolicyzm i chrześcijańską Europę w dziewiętnastowiecznej myśli i literaturze rosyjskiej* [Faith and Power. Conflicts Surrounding Catholicism and Christian Europe in the 19th Century Russian Thought and Literature], Częstochowa, Wydawnictwo Akademii im. Jana Długosza, 2013, 362 pp.
- Danieluk R., *Œcuménisme au XIXe siècle. Jésuites russes et union des Églises d’après les Archives Romaines de la Compagnie de Jésus* [Ecumenism in the 19th Century. Russian Jesuits and Church Union According to the Roman Archives of the Society of Jesus], Rome, Institutum Historicum Societatis Iesu, 2009, 314 pp.
- Danieluk R., Joassart B. (Eds.), *Au service de la réconciliation des Églises. Jean Gagarin, Jean Martynov et Victor de Buck. Correspondance* [In the Service of Church Reconciliation. Jean Gagarin, Jean Martynov and Victor de Buck. Correspondence], Bruxelles, Société des Bollandistes, 2014, 1284 pp.
- Duclos P., *Martynov Ivan (Jean)*, [in:] *Diccionario Histórico de la Compañía de Jesús: Biográfico-temático*, Ch.E. O’Neill S.I., J.M. Domínguez S.I. (Eds.), vol. 3, Rome, Institutum Historicum S.I., Madrid, Universidad Pontificia Comillas, 2001, p. 2529.
- Erkert R. de, *Atlas ethnographique des Provinces habitées en totalité ou en partie par des Polonais* [Ethnographic Atlas of Provinces Inhabited in Whole or in Part by Poles], St. Petersburg, Williams & Norgate, 1863, 9 pp.
- Francev V.A., *Russkii Iezuit Ivan Martynov* [A Russian Jesuit Ivan Martynov], Uzhgorod, Tipografia “Shkol’noi pomoshchi”, 1930, pp. 3-8.

- Gagarin I., *La Russie sera-t-elle catholique?* [Will Russia Become Catholic?], Paris, Ch. Duniol, 1856, 169 pp.
- Iakovenko S., Iudin A., *Martynov Ivan Matveevich* [in:] *Katolicheskaia entsiklopediia* [The Catholic Encyclopedia], vol. 3, M-P, Moscow, Izdatel'stvo Frantsiskantsev, 2007, pp. 222-226.
- Iakovenko S., Iudin A., *Pierling Paul'* [in:] *Katolicheskaia entsiklopediia* [The Catholic Encyclopedia], vol. 3, M-P, Moscow, Izdatel'stvo Frantsiskantsev, 2007, pp. 1535.
- Iudin A., *Balabin Evgenii Petrovich* [in:] *Katolicheskaia entsiklopediia* [The Catholic Encyclopedia], vol. 1, A-Z, Moscow, Izdatel'stvo Frantsiskantsev, 2002, pp. 438-439.
- Leon XIII, *Encyklika "Grande Munus"* [Encyclical "Grande Munus"]. Available at: <http://www.cyrylimetody.marianie.pl/grande.htm> [accessed: 20.06.2021].
- Les jésuites russes et le musée slave* [Russian Jesuits and the Slavic Museum], "Golos" 6/8 July 1880, 4 pp.
- Maître A., *Le Fonds Slave des Jésuites* [The Slavic Jesuit Fund]. Available at: <http://www.bibliotheque-diderot.fr/le-fonds-slave-des-jesuites-248267.kjsp> [accessed: 10.06.2021].
- Marichal R., *Ivan Sergeevič Gagarin, fondateur de la Bibliothèque slave* [Ivan Sergeevič Gagarin, Founder of the Slavic Library], Lyon 2004. Available at: http://russe-europe.ens-lsh.fr/article.php3?id_article=57 [accessed: 10.06.2021].
- Martinov J., *Annus ecclesiasticus Graeco-Slavicus, editus anno millenario sanctorum Cyrilli et Methodii, slavicae gentis apostolorum: seu commemoratio et breviarium rerum gestarum eorum qui fastis sacris Graecis et Slavicis illati sunt* [The Year Ecclesiasticus Greco-Slavic, Thousand Years after the Mission of Cyril and Methodius, Slavic Nation, or Calendar Reminder and Summary of the Events that Were a Greek and Slav], Bruxellisis, Typis Henrici Goemaere, 1863, 388 pp.
- Martinov J. *De la langue russe dans le culte catholique* [On the Russian Language in Catholic Worship], Lyon, Imprimerie Pitrat Ainé, 1874, 65 pp.
- Martinov I., *L'art Russe* [Russian Art], Arras, Imprimerie de la Société Du Pas-de-Calais 1878, 66 pp.
- Martinof I., *Manuscrits slaves de la Bibliothèque Impériale de Paris* [Slavonic Manuscripts of the Imperial Library of Paris], Paris, Julien, Lanier, Consnard et éditeurs, 1858
- Martinov J., *Un nouveau plan d'abolition de l'Église Romaine en Russie* [A New Plan to Abolish the Roman Church in Russia], Paris, Joseph Albanel, Libraire-Éditeur, 1873, 25 pp.
- O języku rosyjskim w nabożeństwie katolickim. Rozprawa J. X. Martinowa T.J. Listy X. Gagarina T.J. do Księcia Al. Wołkońskiego oraz Nowy plan zniszczenia Kościoła Katolickiego w Rosyi* [On the Russian Language in Catholic Devotions.

- The Treatise by J. X. Martinov T.J., Letters of X. Gagarin T.J. to Prince Al. Volkonsky and the New Plan of the Destruction of the Catholic Church in Russia], trans. W. Smoczyński, Kraków, Drukarnia "Czasu", 1889, 140 pp.
- O'Neill Ch.E. S.I., Domínguez J.M. S.I. (Eds.), *Diccionario Histórico de la Compañía de Jesús: Biográfico-temático* [Historical Dictionary of the Society of Jesus: Biographical-Thematic], 4 vols, Rome, Institutum Historicum S.I., Madrid, Universidad Pontificia Comillas, 2001, cxii + 4,110 pp. index, append.
- Pierling P., *Bathory et Possevino. Documents inédits sur les rapports du Saint-Siège avec les Slaves* [Bathory and Possevino. Unpublished Documents on the Relations of the Holy See with the Slavs], Paris, Ernest Leroux, 1887, 259 ss.
- Pierling P., *Le Saint-Siège, la Pologne, et Moscou 1582-1587* [The Holy See, Poland, and Moscow 1582-1587], Paris, Ernest Leroux, 1885, 207 ss.
- Pierling P., *La Russie et le Saint-Siège. Études diplomatiques* [Russia and the Holy See. Diplomatic Studies], vol. 1-5, Paris, Plon-Nouritt et C-ie, Imprimeurs-Editeurs, 1896-1912, 2343 pp.
- Pierling P., *Panslavist XVII veka – Iurii Krizhanich (Po neizdannym dokumentam)* [The Seventeenth-Century Panslavist – Yuri Krizhanich (According to Unpublished Documents)], "Russkoe obozrenie" 1896, vol. XXXVII, February, pp. 938-955.
- Pierling P., *Rossia i papskii prestol* [Russia and the Holy See]. Book 1. Russkie i Florentiiskii sobor [The Russians and The Council of Florence], trans. V.P. Potemkin, Moscow, Sovremennye problemy 1912, 452 pp.
- Pis'ma o. Martynova k G. Aksakovu v otvet na stat'iu o iezuitakh, pomeshchennuiu v 12 nomere gazety "Den"* [Letters from Fr. Martynov Aksakov in Response to an Article on the Jesuits in the 12th Issue of "Den"], Paris, Izdanie Kirillo-Mefodievskogo obshchestva, 1864.
- Raźny A., *Drogi słowianofilstwa do Rosji końca XX wieku* [Paths of Slavophilism to the End of XXth Century Russia], [in:] *Współcześni Słowianie wobec własnych tradycji i mitów. Sympozjum w Castel Gandolfo, 19-20 sierpnia 1996* [Contemporary Slavs in the Face of Their Own Traditions and Myths. Symposium at Castel Gandolfo, 19-20 August 1996], M. Bobrownicka, L. Suchanek, F. Ziejka (Eds.), Kraków, Universitas, 1997, pp. 146-148.
- Rouët de Journel M.J. SJ, *L'Œuvre des Saints Cyrille et Méthode et la Bibliothèque slave* [The Work of Saints Cyril and Methodius and the Slavonic Library], "Lettres de Jersey", 1922, vol. 36, pp. 613-648.
- Sharapov S.F., "Russkaia ideia" (Po povodu broshiuiry "L'idée russe" g. VI. Solovyeva) ['The Russian Idea' (On the account of the pamphlet 'L'idée russe' by V. Solovyov)], [in:] *Slavianofil'stvo. Pro et contra. Tvorchestvo i deiatel'nost' slavianofilov v otsenke sovremennikov. Antologiya* [Slavophilism. Pro et contra. Literary output and Activities of the Slavophiles in the Assessment of Their

- Contemporaries. Anthology], St. Petersburg, Izdatel'stvo Sankt-Peterburgskogo universiteta, 2009.
- Shur L., *Un épisode mal connu de la slavistique française au XIXe siècle: les lettres inédites de savants russes à Ivan Martynov, chroniqueur de la philologie et de l'histoire russes en France* [A Little-known Episode in French Slavistics in the 19th Century: Unpublished Letters from Russian Scholars to Ivan Martynov, Chronicler of Russian Philology and History in France], "Revue des Études Slaves", 1988, vol. 60, fascicule 1, pp. 253-267.
- Sivers A.A., *Iezuit Balabin (Materialy k istorii russkogo obshchestva v XIX veke)*, [Jesuit Balabin (Materials on the History of Russian society in the nineteenth century)], [in:] *Sbornik statei po russkoi istorii, posviashchennykh S.F. Platonovu* [Collection of Articles on the Russian History Dedicated to S.F. Platonov], Petersburg, Ogni, 1922, pp. 408-419.
- Slavianofil'stvo. Pro et contra. Tvorchestvo i deiatel'nost' slavianofilov v otsenke sovremennikov. Antologiya* [Slavophilism. Pro et Contra. An Artistic Output and Activities of the Slavophiles in the Eyes of Their Contemporaries. Anthology], St. Petersburg, Izdatel'stvo Sankt-Peterburgskogo universiteta, 2009.
- Solovyov V.S., *Pis'ma k o. Martynovu* [Letters to Fr Martynov], [in:] *Pis'ma Vladimira Sergeevicha Solov'eva* [Letters by Vladimir Solovyev], vol. III, E.L. Radlov (Ed.), Saint Petersburg, Izdatel'stvo "Vremia", 1911, pp. 18-30.
- Solovyov V.S., *Pis'ma k o. P. Pierlingu* [Letters to Fr P. Pierling], [in] *Pis'ma Vladimira Sergeevicha Solovyova* [Vladimir Solovyev Letters], vol. III, E.L. Radlov (Ed.), St. Petersburg, Izdatel'stvo "Vremia", 1911, pp. 129-137.
- Suchanek L., *Idea wspólnoty słowiańskiej. Spojrzenie ze Wschodu* [The Concept of Slavic Community. A look from the East], [in:] *Życie religijne i duchowość współczesnych Słowian* [A Religious Life and Spirituality of Contemporary Slavs], "Prace Komisji Kultury Słowian PAU", vol. II, L. Suchanek (Ed.), Kraków, Polska Akademia Umiejętności, 2002, pp. 131-149.
- Śliwowska W., *Iwan Gagarin w świetle nieznanych materiałów III Oddziału Własnej Kancelarii JCMości oraz korespondencji osobistej* [Ivan Gagarin in the Light of Unknown Materials of the Third Department of His Majesty's Chancellery and Personal Correspondence], "Slavia Orientalis", vol. XVII, no. 2, Warszawa 1968, pp. 181-207.
- Tamborra A., *Katolicheskaia tserkov' i russkoe pravoslavie. Dva veka protivostoianii i dialoga* [The Catholic Church and Russian Orthodoxy], trans. P. Posad, O. Karpova, Moscow, Bibleisko-Bogoslovskii Institut Sv. Apostola Andreia, 2007, 617 pp.
- Tsimbaeva E.N., *Russkii katolitsizm. Zabytoe proshloe rossiiskogo liberalizma* [Russian Catholicism. The Forgotten Past of the Russian Liberalism], Moscow, Editorial URSS, 1999, 183 pp.

- Tsimbaeva E.N., *Russkii katolitsizm. Ideia vserossiiskogo edinstva v Rossii XIX veka* [Russian Catholicism. The Concept of Pan-Russian Unity in Nineteenth-Century Russia], Moscow, URSS, 2008, 205 pp.
- Walicki A., *Rosja, katolicyzm i sprawa polska* [Russia, Catholicism and the Polish Question], Warszawa, Prószyński i S-ka, 2002, 462 pp.